

УДК 343.9

В.В. Голіна, *д-р юрид. наук, професор,
зав. сектором ІВПЗ АПрН України;*

В.С. Батиргарєєва, *вчений секретар
ІВПЗ АПрН України;*

Б.М. Головкін, *мол. наук. співроб.
ІВПЗ АПрН України, м. Харків*

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Сьогодні суспільство постало перед фактом: злочинність неповнолітніх швидко зростає, докорінно змінюється її характер. Що це означає? Зазвичай рівень злочинності зіставляють з динамікою населення підліткового віку. Є така закономірність: коли кількісно зростає підлітково-юнацьке населення країни, збільшується й число і кількість вчинених підлітками злочинів, і навпаки, якщо воно зменшується, нижчим стає й показник учинених ними злочинів. Тобто, спостерігається пряма пропорційність, коефіцієнт злочинності не змінюється. На сьогодні ж приріст злочинності серед неповнолітніх значно випереджає відтворення підлітково-юнацької популяції. За останні десять років злочинність серед неповнолітніх виросла приблизно в два рази, а підлітково-юнацьке населення зменшилося на 15-20%. У 1999 р. неповнолітніми в Україні було вчинено самостійно або з їх участю 37017 злочинів, у 2000 р. – 37239, у 2001 р. – 36218 злочинів. За 1999 р. в Україні зареєстровано 17595 фактів учинення неповнолітніми тяжких та особливо тяжких злочинів, у 2000 р. – 17381, у 2001 р. – 17823.

Ученими Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України було проведено дослідження злочинів, що вчиняються неповнолітніми, зокрема, крадіжок, грабежів, розбоїв, умисних убивств, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості та ін., що дало можливість виявити деякі тенденції в злочинності неповнолітніх.

1. У кримінально-правовій реальності останніх років проглядається тривожна тенденція: все частіше підлітками

вчиняються злочини, які в минулому вчиняли в більшій мірі дорослі злочинці – убивства з користи, розбійні напади, грабежі, вимагання, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, бандитизм. Зараз підлітками або за їх участю учиняється кожен десятий корисливо-насильницький злочин і кожен дев'ятий розбій, поєднаний з убивством потерпілого.

2. Сьогодні злочинність неповнолітніх є своєрідним відбиттям молодіжної, тому що молодші за віком намагаються повторювати поведінкові стереотипи останніх, а злочинність останніх поповнюється за рахунок вчорашніх підлітків. Тому не випадково, що злочинні групи найчастіше за своїм складом є підлітково-молодіжними. Бувають випадки, коли організаторську функцію в злочинній групі (навіть в організованій) виконують неповнолітні. Існує розхожа думка, що треба більше боятися неповнолітнього, аніж дорослого злочинця. На жаль, вона не безпідставна. У слідчо-судовій практиці зустрічаються такі виняткові випадки, коли шестидев'ятирічні діти вчиняли умисні вбивства з особливою жорстокістю.

3. Найчастіше жертвами підлітків, особливо в насильницьких і корисливо-насильницьких злочинах, стають діти, жінки, люди похилого віку, а також особи, які страждають на алкоголізм і наркоманію. Вони є найбільш “привабливими” жертвами. У подібних випадках підлітками керує притаманне їм прагнення домінувати, самозатверджуватися саме на слабкіших. У цьому полягає одна з особливостей підліткової психології.

4. Існує певна залежність між окремими видами психічних аномалій у підлітків і окремими видами вчинених ними злочинів. Так, серед неповнолітніх, які страждають на психопатію або ж мають залишкові явища черепно-мозкової травми, органічні захворювання центральної нервової системи, більше тих, хто вчиняє вбивства, хуліганство, грабежі, розбої, зґвалтування. Олігофрени схильні до вчинення хуліганства і зґвалтування. Однак вони дуже рідко вчиняють крадіжки, бо це найбільш “інтелектуально” складний вид злочину. Особи, які страждають епілепсією і шизофренією, в основному теж схильні до зґвалтування й хуліганства; наркомани – до вбивств, хуліганства, особливо вони винахідливі при вчиненні крадіжок. На думку фахівців-кримінологів, у 60% неповнолітніх злочинців відзначені ті чи інші психічні аномалії, що не виключають осудності. Психічні відхилення в підлітків, у тому числі пов'язані з

проявом жорстокості, агресивності в їх поведінці, слід виявляти якомога раніше. Після вчинення неповнолітніми злочину вже занадто пізно задумуватися про джерела цих їх рис. Найчастіше висновки психолого-психіатричної експертизи стають першим серйозним дослідженням аномальної особистості підлітка. Таке становище – результат наявних прогалин у сфері своєчасної діагностики й корекції, у лікуванні психічних аномалій, недостатність спеціальних експериментально-психічних досліджень, що допомагають установити приховані для простого спостереження ознаки порушень психіки людини. Очевидно, повинно проводитися поглиблене, а головне – своєчасне вивчення психіки всіх без винятку підлітків, як це робить медицина, приміром, з метою виявлення в людини туберкульозу.

5. Спосіб учинення насильницьких і корисливо-насильницьких злочинів припускає “контакт” злочинця зі своєю жертвою, насильство винного над потерпілим. Будь-який злочин – це насильство, якоюсь мірою воно жорстоке. Але у вбивствах і розбоях жорстокість набуває особливого значення, тому що є необхідною умовою “успішності” здійснення задуманого з боку винних. У науковій літературі жорстокість визначається як прагнення до заподіяння страждань, мучень людям чи тваринам, що виражається в діях, бездіяльності, словах, а також фантазуванні відповідного змісту [1, с.50]. Треба відмітити, що в останні роки проблема людської агресивності й жорстокості стала чимало не однією з найпопулярніших у світовій психології. Такий інтерес до неї можна розглядати як відповідну реакцію психологів, педагогів, юристів, медиків, фахівців інших галузей знання на безпрецедентне зростання агресії й насильства. Проблема ця є комплексною, досліджується медициною, зокрема психіатрією, психологією, педагогікою, а також юриспруденцією. Справа в тому, що насильство, як невід’ємний атрибут багатьох злочинів, є не що, як прояв людської агресивності, а іноді й жорстокості. Найжорстокіші розбійні напади й безглузді вбивства під час цього, як свідчить вивчена слідчо-судова практика, вчиняють саме підлітки. Прояв жорстокості, холодності, егоцентризму стосовно до потерпілих у них зумовлено відсутністю бажання поставити себе на місце жертви й емоційною й інтелектуальною нездатністю до співпереживання, жалю. Вважаємо, що жорстокість невірно списувати на патологію особистості, тому що

близько 70% осіб підліткового віку, які вчинили вбивство з особливою жорстокістю, – психічно здорові люди. Жоден з убивць при вчиненні часом найжорстокіших убивств не втратив над собою самовладання, але самі себе багато винних розцінювали як дуже сприйнятливих, вразливих і ранимих (!) людей. Прикладом безпрецедентної жорстокості може служити наступний випадок із судової практики. Неповнолітня С., яка в грудні 2000 р. була свідком звалтування потерпілої П., погрозила чотирьом винним підліткам, що заявить про те, що трапилось, у правоохоронні органи. Через декілька днів винні під приводом збирання кольорових металів заманили С. на водонасосну станцію, де її звалтували, а потім з метою вбивства стали наносити дівчині удари руками й ногами, здушувати шию ременем. У довершення вчиненого “покарання” вони заподіяли їй декілька ножових поранень у ліву частину грудної клітини, кинули її в яму з водою і накрили зверху клейонкою. За щасливим випадком потерпіла вижила. Підлітки ж під час слідства й судового розгляду ознак розкаяння не виявили [3].6. Для підлітків у силу їх підвищеної тривожності, відчуття погрози з боку навколишніх дуже характерна агресивність. “Нагромадження” в діяльності особистості різного роду агресивних проявів призводить до формування в неї своєрідних агресивних стереотипів поведінки [5,с.12]. Залучення до агресивних традицій і звичаїв мікросередовища (родини, найближчого побутового оточення) в неповнолітніх, які вчинили злочини, відбувається часто з раннього дитинства і виявляється в імпульсивних вчинках, що мають ситуативний характер. Згодом підліток починає орієнтуватися саме на агресивний спосіб вирішення конфліктів і досягнення своїх цілей, при цьому озлобляється на весь навколишній світ і не уявляє вже іншого виходу із ситуації, що склалася. Така готовність до агресії перетворюється у провідну рису його характеру, агресивність стає нормою, стилем його життя. Третина всіх обстежених неповнолітніх розбійників і вбивць показала, що стосунки, що склалися в їх батьківській родині, слід характеризувати як ненормальні навіть з погляду самих злочинців. Переважаюча більшість із них відзначили, що були “зайвими” в родині, не знаходили в ній розуміння, не бачили батьківської ласки, часто голодували. Один із 17-річних розбійників розповів, що в родині він був третьою дитиною, були ще й молодші діти. Батьки –

п'яниці. Вдома завжди незнайомі люди. Старші брати теж пили. Удосталь ніколи не наїдався. Щоб не потрапити під “гарячу руку” когось із дорослих, тікав з дому. Спочатку дитиною його підбирали жалісливі сусіди, потім, ставши дорослішим, шукав “розуміння” у вуличній компанії, разом із приятелями вчинив розбій. У школу майже не ходив, часто хворів, став якимось нервовим (з його слів) [4]. І такий життєвий шлях, на жаль, типовий для дуже багатьох неповнолітніх, які вчинили злочин. 7. У причинному комплексі злочинності неповнолітніх значне місце посідає так звана ігрова потреба. Це легкодумство, що має свій прояв в недостатній оцінці задуманого й усвідомленні вже вчиненого. Усе, що відбувається, підлітками сприймається як небезпечна “гра”. Суть цієї потреби добре розкривається на прикладі наступної кримінальної справи. Шістнадцятирічний К., з досить забезпеченої родини, який учинив кілька десятків квартирних крадіжок і розбійний напад, поєднаний із проникненням у житло, розповідав, що все це він робив заради інтересу. Вироби із золота, якими заволодівав, він зазвичай викидав недалеко від місця злочину, відео- й аудіоапаратуру розбивав каменями чи палками в себе на дачі. Однак йому подобалося з'їсти вкрадені продукти і випити спиртні напої, чого, до речі, малося вдосталь і вдома. Собі “на пам'ять” він залишав малоцінні речі, що сподобалися, – ліхтарик, авторучку, ніж тощо. Зі слів винного, найцікавішим для нього було забратися через квартиру в будинок, знайти заховане й забрати його з квартири, тобто створити для себе гостре відчуття небезпечної пригоди [2]. Подібна потреба “гри” властива 18-20% неповнолітніх. Досить часто вони дивуються з приводу факту залучення їх до кримінальної відповідальності, особливо коли злочин вчинено ними щодо знайомих чи родичів: вони намагаються пояснити все жартом, грою, а їх батьки – результатом заповнення екранів сучасними бойовиками, де насильство й жорстокість – норма поведінки й поводження з людьми. Із злочинністю неповнолітніх треба і можна боротися. Зупинимось на деяких шляхах попередження злочинності цього виду. Слід відзначити, що за минуле десятиріччя у країні було вщент зруйновано ту систему заходів боротьби зі злочинністю неповнолітніх, що існувала за радянських часів. А вона включала близько 50 соціальних інститутів – різноманітних державних і громадських організацій,

установ, посадових осіб та ін. Для одних профілактична робота з підлітками становила сутність їх повсякденної службової діяльності, інші ж виконували ці функції на громадських засадах. На жаль, дуже високу ціну суспільство змушено платити через “демонтаж” цієї системи попереджувального впливу. Позбавивши її таких структурних компонентів, як народні дружини, ради профілактики, громадські пункти охорони правопорядку, товариські суди, посади народного контролю тощо і не створивши замість нічого нового, держава не просто послабила свій профілактичний потенціал, а нібито провела межу відчуження між офіційною владою і населенням. Тому сьогодні необхідно з максимальною віддачею використовувати всі наявні палаци культури, клуби, секції, кружки, бібліотеки, концертні зали, стадіони для розгортання виховної, культурно-масової роботи, а також створювати нові. Попереджувальне значення має і розширення мережі дитячих, спортивних, трудових таборів. Не слід залишати осторонь позитивний досвід радянського часу, коли по всій країні існували палаци піонерів, різні кружки, спортивні секції, клуби за інтересами та ін. Їхній антикриміногенний ефект був очевидний, тому що вони організовували й наповняли змістом стихійне вуличне дозвілля дітей і підлітків, допомагали знайти друзів за інтересами, забезпечували вибір занять, у тому числі й для осіб з невисоким культурним рівнем, отже, значно полегшували соціальний контроль за їх поведінкою. А той вакуум, що сьогодні утворився, заповнили різні релігійні секти, угруповання сатаністів, екстремістські націоналістичні групи, підворіття, кубла наркоманів тощо. Настільки ж невинуватим виявився і “демонтаж” системи правової освіти й виховання населення. Так, серед неповнолітніх злочинців зустрічалися такі, які вважали, що їх дії як пособників і підбурювачів не караються кримінальним законом. Зі шкільної лави засадам правового виховання повинна приділятися найпильніша увага, бо дослідження показали, що злочинність неповнолітніх більш “чуттєва” до заходів боротьби з нею. Ось чому таким важливим є відтворення системи профілактики в кожному навчальному закладі. Вона повинна включати як загальні заходи вдосконалення навчально-виховного процесу, так і спеціально-кримінологічні заходи попередження індивідуальних і групових злочинів. Серед загальних заходів слід вирізнити чітке виконання навчального плану, забезпечення

повсякденної зайнятості учнів після занять, попередження пропусків без поважних причин. До спеціально-кримінологічних заходів попередження злочинності неповнолітніх може бути віднесено: а) вивчення підлітків за місцем їх навчання з метою виявлення серед них осіб з підвищеним кримінальним ризиком; б) виявлення їх дружніх зв'язків у даному навчальному колективі й за його межами; в) виявлення асоціальних, криміногенних і кримінальних підліткових груп і ролі кожного члена групи; г) розробку тактики роботи з асоціальними і криміногенними групами; д) рішуче припинення дитячого й підліткового бродяжництва і жебрацтва. Батьки через зайнятість по матеріальному забезпеченню родини приділяють недостатньо часу вихованню дітей, тому основне навантаження лягає на школу. Але шкільний учитель занадто завантажений своєю викладацькою роботою, щоб у доповнення до цього займатися ще позакласною виховною діяльністю. Тому доцільно в середніх школах, професійних училищах ввести як штатну одиницю педагогів-вихователів, звільнених від навчальних занять. Свою роботу вони повинні починати з молодших класів. Звільнений від навчального навантаження педагог-вихователі міг би вивчати життя підлітків, займатися з ними у вільний від занять у школі час, формувати і впливати на їхні інтереси, умови життя, здійснювати допомогу батькам у їх вихованні. У зв'язку з цим необхідно належну увагу приділяти підготовці в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах кадрів за фахом “педагог-вихователі”. Ще одна проблема, яка вимагає свого вирішення, вбачається в тому, що незрідка в підлітків самоствердження, доказ своєї правоти і своїх прав засновані на культурі грубої сили, обмані, зловживанні владою, приниженні чи навіть стражданні інших людей, що пов'язано з тим, що вони самоідентифікують себе як виняткову особистість, якій дозволено якщо не все, то багато чого. Таке збочене самосприйняття говорить про моральне неблагополуччя людини, позитивна роль в усуненні якого належить урахуванню емоційного розвитку, індивідуальних особливостей підлітків у процесі морального виховання з боку як школи, так і родини. Адже про моральне здоров'я суспільства слід піклуватися, починаючи з дитячого й підліткового віку людини. З дитинства треба розвивати й виховувати в ній високу культуру почуттів і співпереживання, поважне ставлення до іншої людини. Для

цього доцільним є використання: а) художньої літератури, здобутків образотворчого, музичного й театрального мистецтва, кінематографії (наприклад, ті ж американські фільми для сімейного перегляду, що пропагують цивілізовані відносини в родині, збереження довкілля); б) ситуацій з повсякденного життя дітей і підлітків – залучення їх до надання посильної допомоги старим, іншим людям, що потребують піклування й турботи; в) виховання гуманного ставлення до тварин, природи тощо. Ми переконані, що державна освіта повинна бути виключно безкоштовною: адже засади морального, освітнього й культурного розвитку підлітка не повинні ставитися в залежність від фінансових можливостей їх батьків. В освітній сфері для всіх без винятку мають бути надані рівні стартові можливості. Становлення особистості потенціального злочинця (як і законослухняної людини) відбувається, як відомо, у родині, школі, під впливом найближчого побутового й дозвільного оточення. Саме в цих ланках соціалізації людини під впливом несприятливих чинників закладаються “ключові” морально-психологічні риси особистості майбутнього злочинця, що надалі обумовлюють його спрямованість, життєві орієнтири, позиції, потреби. Тому пильна увага в руслі спеціально-кримінологічного попередження злочинності неповнолітніх повинна приділятися ранній профілактиці девіантної поведінки в цих ланках соціалізації людини і насамперед – обстановці в родині, сімейному вихованню. Без серйозної спільної діяльності держави й суспільства по забезпеченню сприятливих умов розвитку підростаючого покоління неможливо успішне попередження злочинності неповнолітніх. Отже, першим завданням, яке необхідно вирішити, виступає максимальне виявлення кількості родин, де діти й підлітки відчувають який-небудь криміногенний вплив. Тут існує низка труднощів. Одна з них полягає у визначенні, на кого конкретно покласти обов'язок займатися своєчасним виявленням та обліком таких родин, інша – в тому, що не завжди просто визначити, чи піддається неповнолітній несприятливому впливу. Адже зовні родина може створювати сприятливе враження: наявність у дитини матері й батька, матеріальний достаток, поведінка підлітка нічим зовні не вирізняється. Вважаємо, що виявленням і постановкою на профілактичний облік таких неблагополучних родин необхідно займатися відразу декільком органам одночасно (наприклад,

державній службі у справах сім'ї, дільничним інспекторам, кримінальній міліції у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ, органам опіки й піклування, органам освіти, іншим службам у справах неповнолітніх). Ці органи повинні взаємодіяти, обмінюватися інформацією, координувати свою діяльність, щоб спільними зусиллями створити базу даних на ті родини, що потребують пильної уваги з боку державних органів і громадськості. У бесіді з дільничними інспекторами вдалося з'ясувати, що спеціального обліку неблагополучних родин у підвідомчому їм районі не ведеться. Фіксуються лише випадки серйозних правопорушень, а в конфлікти на сімейно-побутовому ґрунті вони практично не втручаються. Ось чому велику допомогу у виявленні неблагополучних сімей може надати громадськість – сусіди, співробітники ЖЕВ, яким може бути відома обстановка в тій чи іншій родині. Друге завдання, що вимагає свого вирішення при проведенні профілактичних заходів з метою усунення сімейного неблагополуччя, полягає в окресленні конкретних заходів і визначенні, щодо кого їх необхідно застосовувати, щоб нейтралізувати негативний вплив на особистість підлітка. Ураховуючи обстановку, що склалася в сім'ї, можливе вжиття заходів стосовно батьків, інших повнолітніх членів сім'ї, в тому числі лікування їх від алкоголізму, наркоманії, притягнення до відповідальності за втягування неповнолітніх у зайняття бродяжництвом, жебрацтвом, злочинною діяльністю, відібрання у них дітей без позбавлення батьківських прав або з таким позбавленням. Заходи, що вживаються щодо самих дітей і підлітків, можуть полягати в направленні їх до спеціальних виховних установ (дитячих будинків, інтернатів), дитячих будинків сімейного типу, у названі сім'ї, загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації неповнолітніх органів освіти, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх органів охорони здоров'я, літні спортивні, трудові табори; в забезпеченні підлітків роботою тощо. Трапляються випадки, коли необхідно провести профілактичну роботу щодо всієї сім'ї – підлітків, їх батьків, інших родичів, оскільки одночасний збіг матеріальних ускладнень і конфліктної обстановки в сім'ї може сприяти вчиненню неповнолітнім, припустимо, корисливо-насильницького злочину стосовно близьких осіб. Слід також зазначити і той факт, що у всіх обстежених нами випадках розбою

щодо рідних (батьків, бабусь, дідусів, дядька, тітки та ін.) підліток вчиняв убивство або замах на вбивство, мотивуючи свою жорстокість, бажання позбавити життя близьких конфронтацією з ними. Особливу увагу необхідно приділяти профілактиці наркоманії серед підлітків, яка має бути комплексною і поєднаною з низкою інших напрямків боротьби зі злочинністю неповнолітніх. Зокрема, увагу варто зосередити на виявленні: а) осіб, які доставляють наркотики або сировину для їх виготовлення; б) груп підлітків, схильних до вживання наркотиків; в) осіб, схильних до збагачення через виготовлення наркотичних речовин (а як відомо, цим займаються навіть підлітки, які надзвичайно винахідливі у способах виготовлення і вживання наркотичних речовин). І що надзвичайно важливо – це своєчасна постановка неповнолітніх на диспансерний облік, їх інтенсивне лікування, аж до примусового. Отже, визначений контингент підлітків має бути поставлений в умови жорсткого тотального контролю. Тільки так можна розраховувати на поліпшення ситуації зі злочинністю неповнолітніх.

Список літератури: 1. Антонян Ю. М., Гульдан В. В. Кримінальна патопсихологія. – М.: Наука, 1991. – 243 с. 2. Архів Комінтернівського районного суду м. Харкова за 1995 р. 3. Архів Харківського апеляційного суду за 2000 р. 4. Архів Харківського обласного суду за 1998 р. 5. Туляков В. А. Кримінологические проблемы борьбы с социально-негативным поведением (на материалах изучения агрессивных антиобщественных проступков): Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 1986. – 17 с.

Надійшла до редакції 14.10.2002 р.